

Elena Azmanova-Rudarska

(Bulgaria, South-West University „Neofit Rilski“)

Ivan Grozev's survival after 1944

Abstract: This article presents Ivan Grozev's life after the political changes of 09.09.1944 in Bulgaria. His relationships with Konst. Sagaev, P. Tiholov, Kr. Kyulyavkov, as well as Konst. Derzhavin's review on the writer's drama are also presented. All of this is happening while important processes occur in society, some of which also concern Grozev. The changes in Union of the Bulgarian writers, the new government's attitude towards followers of religious-mystical teachings like theosophy and freemasonry. Ivan Grozev was neither pursued, nor thrown into jail but he was isolated and forgotten for a long period of time.

Key words: Ivan Grozev, Bulgarian literature after the second WW, socialist power, Union of the Bulgarian writers, Freemasons, Theosophists, Konstantin Sagaev, Krum Kyulyavkov

Елена Азманова-Рударска

(България, ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград)

Оцеляването на Иван Грозев след 1944 година

Настоящата статия представя резултати от по-голямо изследване за Иван Грозев.¹ Периодът след 1944 година от живота на Грозев е определен като „оцеляване“, защото във времето на нравствена криза след събитията от 09.09.1944 година много негови познати, приятели и близки попадат под репресивния апарат на новата власт и новата идеология и част от тях загубват дори живота си. За щастие, до него не достигат пипалата на Народния съд, но цензурата го поставя в невъзможност да твори, да публикува или да реализира свои творби. В това изложение материалите са организирани около няколко проблематични гнезда, валидизиращи проблема „Оцеляването на Иван Грозев след 1944 година“. Те са организирани около някои събития и процеси, които оказват влияние върху писателя, създават напрегнатост в ежедневието му и довеждат до въпроси като „Кой запазва Иван Грозев?“, „Защо?“, „Кои си (позволяват да) си спомнят за него след 1944 г.“ и естественият въпрос към литературното оцеляване на писателя „Как Иван Грозев присъства в периодичния печат след 1944 година?“

Ситуацията след 1944 г. поставя Грозев пред изпитания. От една страна, той не е подложен на системни преследвания, задържания в полицията, обследвания, разпити или въдворявания. От друга страна, остава маргинализиран и с творчеството, и с поведението си, и в спомените на своите приятели. За това какво се случва в тези години, се разбира от малкото оцеляла кореспонденция и от промъкналите се внимателно спомени и споменавания за него при разкази за трети лица. Макар и оскъдни, въз основа на тези сведения може да се сглоби някаква картина, в която

¹ Материалът е част от моята монография за Иван Грозев, срв. Азманова-Рударска 2018. Текстът се публикува със съкращения.

прозира като фон времето на цензурата и идеологическите борби, от една страна, а от друга – непреходното присъствие на Грозев, лично и творчески, дори във времето на идеологическа разплата. Именно тази непреходност, актуалност, както и неговото толерантно и принципно поведение го спасяват от механизмите на полицейщината.

Известно време, за период от около година², Грозев прекарва в Русе. Там умира съпругата му³ (1944 г., вероятно април-май) и той се задържа до средата на 1945 г. От месец юни е в София. Подновява своите връзки и срещи с приятели, разговорите за литература и изкуство, за театър и културни нрави в България. Това се разбира най-добре от кореспонденцията му.

Основни фигури след 1944 в живота на Грозев – приятели, изповедници, защитници

През 40-те години на XX век, преди и след 9 септември 1944 г., Грозев продължава да поддържа връзка със своите приятели. Сред тях на първо място следва да се отбележи кореспонденцията с Ж. Нурижан и Хр. Цанков – Дериджан⁴, Н. Георгиев. Писмата от Грозев до тях разкриват и усещането за разруха и разпад на настоящето, но и надежда, че ще бъде съграден Нов свят с Нов ред, за какъвто той проповядва и в религиозно-мистичните си творби. Някои от изповедните материали разкриват лични моменти, проблеми и събития, други са емоционално наситени.

Разбира се, в този период има и други приятелства, които хвърлят светлина върху възможните варианти за оцеляване на Грозев – физическо и творческо. Такива са тези с К. Сагаев, П. Тихолов, Кр. Кюляков.

Тук ще представя само някои от тях.

Особено ценно е продължаващото приятелство с Константин Сагаев. Той засвидетелства своето уважение към Грозев, независимо от политическата конюнктура. След 1944 г. Сагаев е назначен за български консул в Одрин (1947, срв. ЦДА, ф. № 516 К, оп. 1, а.е. 35.). Като такъв, той не престава със своята писателска и театрална дейност. Тогава му хрумва идеята да подготви антология (ЦДА, ф. № 516К, оп. 1, а.е. 142) на българската литература, която да бъде преведена на турски език. Това е може би момент от началните културни взаимоотношения между двете страни.

Антологията е запазена в проект в архивите на Сагаев в ЦДА. Изготвен е списък на авторите, които да влязат, като към всеки от тях е написана кратка характеристика. Сред тях е и Ив. Грозев, определен като „поет-символист“. Като други символисти са посочени само Т. Траянов и П. Кишмеров. В списъка присъстват и Ив. Андрейчин – „поет и критик“, Ас. Златаров-Аура – „учен и поет“, Вен Тин – „поет“, Д. Дебелянов – „поет“, Тр. Кунев – „селски поет, фейлетонист“, Н. Лилиев – „поет“, Ем. Попдимитров – „поет-лирик, професор литерат“, Н. Райнов – „писател, художник-историк и романист“, Л. Стоянов – „прогресивен ПОЕТ-писател“. Яворов е посочен като „ПОЕТ,

² Със сигурност е в с. Червена вода, Русенско още преди май 1944 година, за което свидетелства едно писмо до Ж. Нурижан. По сведения на роднини, те заминават за родното село на Грозев, бягайки от бомбандировките над столицата и това вероятно става още в края на 1943 година, защото последвалото разрушение по ул. „Цар Симеон“ през януари 1944 г. Грозев разказва не като свидетел, а по думи на други лица. От юни 1945 година е в София, което се потвърждава от писмо до Н. Георгиев с дата 19 юни 1945 г.

³ НА на БАН, сб. XI, оп. 1, а.е. 1155.

⁴ Писмата от този период са представени в по-ранни части на книгата. Това са архивни материали от фондове на НА на БАН, сб. XI.

драматург“. Има и „детски поети“ – за такъв е посочен Й. Стубел. Гео Милев е представен като „прогресивен поет“, Сп. Казанджиев – „философ, писател“. Този списък не учудва с избора на имена, но е и свидетелство за това как новата идеология „чете“ българската литература.

В началото на тази широкомащабна събираческа дейност К. Сагаев нарича самия регистър и материалите за авторите „досиета“. Малко по-късно, в процеса на работа, вероятно под влияние на създадените негативни отношения към думата в новите идеологически условия, те се превръщат в ИНДЕКС (ЦДА, ф. № 516 К, оп. 1, а.е. 478). По същия начин този обемен труд е наричан ту „антология“, ту „христоматия“ (ЦДА, ф. № 516 К, оп. 1, а.е. 1859). В тефтерчето си – своеобразен дневник по време на престоя му в Одрин, на 13 февруари 1949 г. Сагаев записва:

„Приключване индекса на българската антология с 649 имена на български писатели – и все пак ще продължава попълване с нови писатели“ (ЦДА, ф. № 516 К, оп. 1, а.е. 38).

Че това е била мащабна и сериозна дейност, свидетелства записката от 17 февруари в същото тефтерче, където се съобщава, че по повод за тази антология са изпратени писма до Л. Стоянов и Никола Данчов чрез Бончо Хаджибонев.

К. Сагаев не спира дотук. Той събира материали за всекиго поотделно и оформя „Папка с досиета“. Тя съдържа изцяло само документи, свързани с творчеството на българските писатели. Обхватът е голям – около 1520 имена, и широк – обхваща творци за период от 100 години, от 1851 до 1951 г. Приложени са биографични данни за всеки творец, списък на по-важните трудове с приложени откъси от романи, разкази, стихосбирки или отделни стихове, фейлетони и др.

„Досието“ на Ив. Грозев е под № 478. Съдържа биографията на Грозев, изрязана от книгата на Г. Константинов „Български писатели“ (Константинов 1947). Каталогизирани са и малко критически материали – студията на Ж. Нурижан за Иван Грозев от „Стожери на българската литература“, том 2, както и статията на Хр. Радевски от в. „Литературен фронт“ по случай 80-годишнината на Ив. Грозев. В групата с произведения от Грозев тук е драмата „Йов“ – ръкопис, подготвен за поставяне на сцена. Събрани са и публикации на стихотворенията му – от сп. „Време“, „Обществена обнова“, „Собствен дом“, Юбилеен сборник на Ив. Вазов, стихосбирката му „Видения и съзерцания“, както и едно, написано собственоръчно от поета – с молив на лист хартия. Тук е приложена и снимка на Ив. Грозев, с автограф от 1930 г. Че не само Грозев е подарявал снимки, си проличава от едно случайно запазено листче, на което е изписано с разкривения почерк на К. Сагаев следното:

„На моя старши събрат, достойния български поет Иван Грозев, за добър спомен и приятелска привързаност. С уважение: (следва подпис на К. Сагаев). По случай 83-та му годишнина от рождението му. Срещу Енювден – 1954 г.“ (ЦДА, ф. № 516 К, оп. 1, а.е. 35, л. 17).

Забелязва се малкото разминаване в годините (83 години Ив. Грозев навършва през 1955 г.), но по-важното тук е друго – това е доказателство, че материалите по тази антология продължават и през 50-те години.

Друго интересно познанство от този период е това с К р у м К ю л я в к о в. То датира от времето на ученичеството на бъдещия партийен функционер, когато Грозев е негов учител по литература. За един случай на среща и добро отношение между ученик и учител разказва Н. Месечков в споменната си книга „Завръщане към миналото“.

Разказът представя разговор между Ив. Грозев и двама негови ученици – Н. Месечков и Кр. Кюлявков. Времето на срещата между тях е 1952 г. – годината, в която Грозев навършва 80 години. От този спомен става ясно, че Ив. Грозев остава член на СБП и след 1944 г.

„След едно събрание на писателския съюз тръгнах с Иван Грозев. Нему не допадаха някои изказвания.

– Защо трябва да се борим за лични облаги и слава. Това са суети – изрази се той.

Настигна ни Крум Кюлявков:

– Здравейте, учителю, как сте? – обърна се към мене – Бил ми е учител и съм запазил отлични спомени за него.

Иван Грозев навършваше 80 години. Подхвърлих на Кюлявков:

– Да му устроим едно честване на добрия ваш учител и прекрасен човек.

– Трябва да се помисли.

Грозев се обади:

– Не ме блазни чествуване. Не съм свикнал на тържества... Суета!... Бих искал да ми се постави една пиеса... Последната – „Ахасфер“... Борис Михайлов я харесва, иска да я постави и играе главната роля... Ще бъда много доволен да я видя осъществена на сцена... По-рано Народният театър бе включил в репертоара „Златната чаша“, щеше да я представи, но какво се случи, пиесата не видя сцената... Да, да, ако може сега да се постави „Ахасфер“, ще бъда много радостен. Подкрепих и аз желанието на стария писател. Кюлявков след малка пауза отвърна:

– Не зная, учителю... Не зависи от мене... Сега репертоарът се изгражда от по-други пиеси... Не познавам „Ахасфер“...

После Крум Кюлявков ми каза:

– Добър, прекрасен човек, високо нравствена личност... Може да му устроим едно честване между писателите, но да му се постави пиеса... Този негов символизъм, тази му мистика в творчеството... Невъзможно е в наше време...” (Месечков 1978: 279).

В архивите на Крум Кюлявков са запазени няколко документа, свидетелстващи за интереса на „барда“ на соцреализма в българската литература към Грозевото творчество. Това са едно писмо от Грозев, в което са приложени, освен самият текст, и два фрагмента – единият е официален отговор от Министерството за стойността на Грозевите драми, а другият е отзив за Грозев от известния руски професор К. Державин. Ето писмото до Кр. Кюлявков:

София, 14 май 1951

Другарю Кюлявков,

Изпращам Ви част от рецензията на проф. Конст. Державин, от книгата му „Болгарский театр“. Той захваща от най-ранна епоха до наше време. На мене е посветил близо четири страници. Вие можете да видите как се преценяват тия работи в една Съветска Русия.

С пиеси като „Златната чаша“ и „Боян Магьосника“ се създават епохи. А у нас минаха заминаха, без да се отекнат в душата на българина – като че ли това не е същият народ, който е умирал някога на огнените клади. Но нека помним, че история

се повтаря и нека се радваме, че сме се родили през този страшен век, когато цялата земя се претворява и иде „Нова земя“ и „Нов човек“. И това става бързо, бързо – калейдоскопично...

Изпращам Ви също „рецензията“, сам да прецените. Тя е пълна с противоречия и от всеки ред диша злоба. Аз не ругая достиженията на прогресивната наука, а се възмуствам от хората, които злоупотребяват с открития за позорни цели. Нима тази проста истина има нужда от коментарии?

И после, какво е това: езикът е „съчинен“, при това „излишен“. Какво подразбира „рецензентът“ под тия думици? – не мога да го разбера. Такива „рецензии“ са наистина излишни и могат да доведат до аберация и да заблудят.

Мене ме смятат доайен на българската литература и моите произведения трябва да се дават направо в театъра, без такива унижаващи „рецензии“ достойнството на българския писател.

Приемете, другарю Кюляков, моите отлични към Вас почитания.

Ваш Ив. Грозев (ЦДА, ф. № 525К, оп. 1, а.е. 80, л. 9 – 10)

Този текст е достатъчно красноречив и само можем да гадаем какво е отговорил Кр. Кюляков. Че е било утешително, става ясно от продължилата между тях преписка.

Ето и рецензията на проф. Державин, която Грозев преписва на ръка:

„Болгарский театр“, стр. 312 (От Конст. Державин)

Ярък пример за процеса на символизацията на историческото „мишление“ може да послужи драматургията на Ивана Грозева (р. в 1872 г.), представена от пиесите „Златната чаша“ („Золотая чаша“, 1922), „Семела“ (1923) и „Йов“ (1923 – 1927) и ранната драма „Боян Магесника“ (1901 – 1905).

До Ивана Грозева богомилството – това най-значително из плебейските религиозни и социално-реформаторски учения в средновековна Европа, почти не обръщало внимание на българските драматурзи, ако не считаме само косвено отразилите го: „Към пропаст“ от Ив. Вазов и „Св. Иван Рилски“ от А. Страшимиров. Обръщането към богомилството като източник и материал за голяма социално-историческа трагедия е било безспорно творчески инициативна стъпка на И. Грозев, като се има предвид, че авторът на „Златната чаша“ ясно е различил в богомилското движение израза на „здравия народен инстинкт и разум“, встъпил в борба с разлагащата се феодално-абсолютистическа власт.

Действието на трагедията става на скалистия морски бряг в пещерата, служеща за събранията и проповедите на богомилите. Пред входа на пещерата очакват Василия, глава на богомилската община, две жени – Мария и Ирина. Мария – блудница и наложница на византийския император, пламнала от любов по Василия. Ирина, сестра ѝ, отдавна е обърната в богомилството. Богомилите възбудили гнева на Царя със своите проповеди, като са заклеявали олигархията, хищничеството на двора и насилието на феодалите. Василия повикват в двореца за беседа и разпитване с царя. Той съзнава, че е настъпил часа на неговите мъки и с фанатичен ентусиазъм ги очаква. Тълпата, узнавайки в лицето на Мария ненавистната на всички „служиня на сатаната“ е готова да се разправи с нея. Василий усмирява народа и изслушва горещата трескава изповед на блудницата, взривяваща неговата любов. Потресен от тази страстна изповед, главатарят на богомилите се оттегля, като оставя Мария на мъчителна борба и на терзанията на съвестта (действие I, сцена 2).

Василий се отдалечава за молитва и подкрепа на духа в пустинно пустогорие. Тук пред него въстава някаква „сянка“ и го подлага на изкушение: „за тебе е приготвен

царски пир – златната чаша е препълнена и прелива: дерзай, вземи я и пий из нея всичко – слава, страст, живот и смърт-забрана... “При тези слова на изкуителя, в когото Василий узнава вече Сатанаила, се появява видение с чертите на Мария. Но въпреки това, на Василия се удава да обори у себе си изкушаващия го зъл дух. Чува се звън от падащата в бездната Златна чаша (действие II, картина 2).

Подир тая символистична мистериална сцена действието се пренася в тронната зала на византийските царе. Царят беседва със своя брат Исака върху настроението на народа, който до скоро е бушувал и се е бунтувал срещу властта: „Да, аз виждам и чувствавам народната любов. Те не носят запалени главни, но във всеки поглед искрее факел; вие само временно сте потушили пожара, но огънят тлее в душите и кога да е, той ще избухне с нова сила, кога да е, ще пламне цялото царство и огнен поток ще ни залее“. Мисълта на царя е смутена от присъствието у народа невидим враг. Исаак признава, че дошлата от България богомилска ерес разтърся основите на държавата и църквата. Народът укрива богомилските проповедници. Царят вижда в това възмездие за пролятата кръв при неговото възшествие на трона. Едничка утеха негова е била танцьорката Мария, но и тя напуца дворец. Телохранителите въвеждат Василия, повикан от царя. В дълга беседа с царя той вдъхновено развива пред него учението на богомилите за царската власт като служене на Сатанаила и изобличава царуващите във Византия тиранически порядки. Той предпазва царя от народния гняв и го съветва да се откаже от престола. В залата се появява Патриарха, повикан от царя като председател на синода – разгневен от своята несполука в диспута с еретика, царят го предава в ръцете на духовната власт (II действие).

Василий, въпреки заплахите на патриарха, си остава непоколебим в своите възгледи върху царството на лъжата и насилието, каквото представя византийската империя. При Патриарха довеждат Мария – негова бивша наложница и след това любовница на царя. Смутено от затварянето в тъмница на Василия, тя изобличава злодействата на Патриарха и Царя и признава своята привързаност към богомилската ерес. Царят, ревнувайки Мария от грозния свой съперник, я заставя да остане в двореца (действие III). Народът, възбуден от заточението на Василия, тълкува страшните небесни знамения (поличби) и очаква светопреставления (неясна дума – б.м., Е. А.). На терасата се начева съд, възглавен от патриарха, срещу еретиците. Срещу тях се възбужда обвинение в култ на сатаната, за подготвяне на бунтове и метежи в нечестиви и развратни престъпления. Лъжливите свидетели от хитроумната мрежа на съдебни доказателства заставят Мария да се изстъпи пред народа в защита на преследваните богомили. Царят взема върху себе си решението на нейната участ (действие IV).

Мария тайно прониква в тъмницата при Василия и го моли да я спаси от царя, пред страстта на когото тя не може да устои. Василий я убеждава да се обрече на смърт, която ще бъде начало на нов живот. Пред тях двамата се изправя сянката на изкуителя, която зове Василия да си спомни за сгазената в калта Златна чаша, чрез която той ще може пак да се възмогне към земен живот. И тоя път, обаче, изкушението остава напусто. След сянката на Сатанаила в тъмницата прониква Ирина, която е подготвила бягството на сестра си и на Василия. Ней се удава да изведе Мария. Василий остава в своя непреклонен стремеж да претърпи мъката на очакващата го клада. В тъмницата довеждат неговата майка – старица, която умира в нозете на сина. Богомилите-ученици окръжават своя учител, готови заедно с него да възлязат на запалената клада (действие V, картина 1). Народът се събира на

площада пред двореца и очаква да изведат осъдените. На терасата се появяват членовете на духовното съдилище, патриархът и царят, морално покрусен от стойкостта (вероятно устойчивостта – б.м., Е. А.) и вдъхновения ентусиазъм на Василия. Стражата извежда осъдените еретици. Народът е поразен от радостта на богомилите, които шествуват към мъчителна смърт и той изказва своето съчувствие и ропот. Зад сцената се разгаря пламъка на гигантската клада. В тая минута, когато осъдените възлизат на кладата, безумие поразява царя и той умира пред страшното за неговия взор видение – огнената ръка на Василия, която го удари в сърцето. Народът безмълствува. В кървавия отблясък на страшната аклада, върху стъпалата на двореца, се издига мощната фигура на новия император (действие V, картина 2).

В историята на българската драматургия „Златната чаша“ изпъква като едно от твърде интересните произведения. Мащабността на историческия фон на действието и значителността на тези събития, които лежат в основата на нейния сюжетен материал, емоционалната наситеност, придаваща дори на философско-религиозните диспути на действащите лица жива и гъвкава действителност, умението на автора да съсредоточи внимание върху всяка дадена ситуация върху водещия идеен мотив на драмата и умения да се сблъскват тези мотиви в ползотворни действия – всичко това, несъмнено, отделя „Златната чаша“ върху фона на съвременната ней драматургическа продукция. И в това произведение еднакво трябва да се отбележат следи от традиционния жанр на „царската драма“. Козните на византийския двор, вероломството и мракобесието на гръцката патриаршия, противопоставянето на народния български герой, в дадения случай еретика, реформатор, чуждоземната и насилническа власт, отделни образи, от рода на лицемерния и жесток патриарх, или коварния брат на царя – подобни моменти в драматургията на „Златната чаша“ имат своите образци и у Друмева, и у Вазова, особено в драмата „Към пропаст“. В „Златната чаша“ е запазена приемствената връзка и с руската историческа трагедия, преди всичко с „Борис Годунов“. Образа на царя убиец, измъчван от угризенията на съвестта, образа на юродивия, който предрича големи беди на византийската империя, финалната ремарка на драмата: „Народът безмълствува“ свидетелствува за устойчивостта в българската драматургия на отраженията от Пушкиновата трагедия.

За основен идейно-политически мотив на „Златната чаша“ служи конфликтът между началото на духовната свобода и социалната справедливост, възвестени на угнетения български народ и началото на авторитарната и хищническа власт на византийския феодален абсолютизъм и църквата. Последователното и конкретно историческо разкритие на този най-важен мотив на драмата би ѝ придало действително голям исторически размах и би могло да стане един от най-значителните етапи в развитието на българската историческа драма (ИДА, ф. № 525К, оп. 1, а.е. 80, л. 1–7).

Проф. Константин Державин е съветски професор по литература. Син на Николай Севастьянович Державин (1877-1953) – руски академик, ректор на Ленинския университет (1922-1925), завеждащ катедрата по славянски филологии. Има няколко изследвания върху българската култура. Акад. Н. Державин пристига в България през 1945 г., когато му присъждат „доктор хонорис кауза“. Именно на това посещение легендата отдава „спасяването“ на мнозина български творци и техните професионални изяви (сред които Елин Пелин и М. Арнаудов). Проф. К. Державин (1903-1956) наследява интереса към българската литература и култура от баща си и именно през 1945-1946 г.,

когато работи в България, се запознава с нашите писатели. Направените тогава проучвания върху българската литература и театър той издава през 1950 г. в съчинението си „Българският театър“ (Державин 1950).

Че идеята е имала продължение и вероятно са предприети опити творчеството на Иван Грозев да бъде представено на сцена, се потвърждава от писмо-отговор от Кабинета на Председателя на Министерския съвет с дата 3.04.1951 година. Отговорът от Министерството е написан от кабинета на неговия ученик от Трета Софийска мъжка гимназия В. Червенков. Освен министър-председател, той е и председател на Комитета за наука, изкуство и култура.

КАБИНЕТ НА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
на МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ
№ К 47-53 от 3. IV, 1951 г.

ДО ИВАН ГРОЗЕВ
ул. „ЦАР СИМЕОН“ № 100
ТУК

При проверката, която направихме във връзка с Вашата молба до Председателя на Министерския съвет др. Вълко Червенков, Комитетът за наука, изкуство и култура дава следната рецензия за драмата Ви „Съдний ден“:

„Пиесата „Съдний ден“, мирова драма в седем картини от Иван Грозев, е типично произведение на символизма, мистицизма и безродния космополитизъм. Авторът използва библийския сюжет за скитника-евреин и се опитва да напише драма, в която, в съдбата на Израил Ахасфер, да отрази мъката и неволята на народите в течение на вековете и копнежа им за „всеобщ мир по цялата земя“. В драмата се редуват картини от „безумното“ съвремие, от апокалиптичната смърт на Христос на Голгота, от престъпната съвест на Нерона и нечовечната жестокост на Великия инквизитор – картини, пълни с много мистика и ужас, картини, в които авторът с езика на символите, замъглява не само събитията и постъпките на героите, доколкото ги има, но увива идеята на произведението в паяжината на мрака, мистиката и религиозното бълнуване.

От друга страна, авторът открито застава на ретроградни позиции. Без да прави разлика между буржоазна и прогресивна наука, той открито ругае достиженията на научната мисъл и чрез устата на своя герой Аполони изрича такива думи: „Учените увеличиха злото в света и станаха съюзници на смъртта, за да се изтребят по-бърже човешкия род“.

Характерът на произведението, неговата основна идея добре се дават във финалните думи на героя на пиесата Израил-Ахасфер: „Той (слънцето, истината), свети на праведни и грешни. Няма вече елин, няма юдеин, няма самарянин“.

Езикът на пиесата е съчинен, излишен и на места антиреалистичен.

Изобщо пиесата „Съдний ден“ е не само ненужно произведение, но дори и вредно.

НАЧАЛНИК ОТДЕЛ: (подпис)

(С. Сербезова) ЦДА, ф. № 525К, оп. 1, а.е. 80, л. 8.

Ясно е, че рецензията е целенасочено подценяваща, изобличаваща, творбата е неприемлива, а писмото на МС дори на места намеква, че може да е и застрашаваща за автора ѝ – изрази като „замъглява“, „паяжината на мрака, мистиката и религиозното бълнуване“, „ретроградни позиции“, „открито ругае достиженията на научната мисъл“, „вредно“ могат да се окажат опасни за живота на Грозев. Във времето на репресиите

тези думи са били достатъчни за инкриминиране на произведение, а авторът му да бъде подложен на разследване и съд.

За щастие, Грозев се разминава с тези неща. „Бива опазен“ е може би по-точният израз, защото несъмнено някой застава зад него и неговия авторитет. За съжаление, не съществуват повече документи, за да може да се прецени какво се случва след писмото, но от факта, че няма приложени репресивни действия, следва, че случаят е оставен без последствия.

Кои процеси след 1944 година се оказват важни за живота на Грозев?

А. Промените в СБП

Настъпилите промени след 1944 г. поставят в особена ситуация много от литературните творци. Една част от тях успяват да се приспособят, други замлъкват, а трети попадат в затвора. Малка част от новата върхушка се съобразява с довчерашните си колеги, познати, дори опоненти.

Първата „чистка“ сред писателите се провежда още есента на 1944 г. С Протокол № 4 на УС на СБП от 14 ноември 1944 г. са изключени, по-точно са „заличени от списъка на съюзните членове“ (Пенчева 2007), 29 български интелектуалци, сред които са приятелите и съмишлениците на Ив. Грозев – Б. Йоцов, М. Арнаудов, Д. Шишманов, Г. Константинов, В. Узунов, Н. Дончев.

Още в началото на 1945 г. Г. Димитров „от Москва“ пише писмо до „Литературен фронт“, адресирано до СБП, в което поставя конкретни задачи пред българските писатели и българската литература (Ракова 2004).

Дотогава председател на СБП е Трифон Кунев, заместник-председател е Л. Стоянов и секретар – Пантелей Матеев. Първото заседание след писмото на „вожда“ извършва промяна в Управителния съвет.

На заседанието от 19 май 1945 г. Ив. Грозев е сред присъстващите (ЦДА, ф. № 264К, оп. 5, а.е. 100, л. 107) – тогава е и „решителното“ заседание, когато се избира нов председател, защото Тр. Кунев е „подал оставка“. За председател е избран Константин Константинов. Останалите членове от Управителния съвет са запазени (Л. Стоянов и П. Матеев), като са добавени нови – Мл. Исаев, Н. Фурнаджиев, Б. Болгар, Д. Пантелеев, В. Геновска, Хр. Радевски, Г. Жечев, П. Зарев (ЦДА, ф. № 264К, оп. 5, а.е. 100, л. 107). На същото заседание изключването на 29-имата интелектуалци е потвърдено.

За щастие, Иван Грозев не попада под ударите на репресивния апарат. Успява да продължи дните си, доколкото е възможно, в нормален ритъм. Не такава е съдбата на някои от неговите приятели, познати, съмишленици. Д. Шишманов е осъден на смърт и е разстрелян, М. Арнаудов получава доживотна присъда (по-късно заменена и отменена), В. Узунов и Н. Дончев са изтикани в покрайнините на литературата. За известен период от време в затвора попадат и Хр. Д. Бръзицов и Ив. Радославов. Проф. М. Арнаудов е осъден на доживотен затвор заради своето министерстване от три месеца в кабинета на Добри Божилов (Димитров 2004).

През февруари 1946 г. група интелектуалци пишат писмо до регентите на България и до министъра на Правосъдието и до Националния комитет на Отечествения фронт с молба проф. М. Арнаудов да бъде амнистиран. Писмото (ЦДА, ф. № 264К, оп. 5, а.е. 100, л. 1) подписват 54 интелектуалци (писатели, артисти, преподаватели, художници, банкери и др.) начело с Л. Стоянов. А артистът Кръстьо Сарафов собственоръчно изписва под текста: „Най-голямата ми радост по случай петдесетгодишния ми юбилей ще бъде амнистирането на професор Михаил Арнаудов“ (ЦДА, ф. № 264К, оп. 5, а.е. 100, л. 3). Писмото е дълго, обосновано с научния,

обществения и преподавателския принос на М. Арнаудов. Едва на десетата година обаче М. Арнаудов е реабилитиран – решението на Софийския окръжен съд е от 28 юни 1954 г. (Димитров 2004).

Тук особено интересно звучи легендата (но не и невъзможна, а в някакъв смисъл дори напълно оправдана), разказана от Ем. Ив. Димитров в задълбоченото му изследване „Досието на Михаил Арнаудов“, че М. Арнаудов е спасен от доживотната присъда със съдействието на проф. Николай Державин. Това е устен разказ на проф. П. Динеков пред колеги. Легендата е следната. Когато през 1946 г. проф. Н. Державин пристига в България, той се среща с Г. Димитров. Разговаряли за планове на руския учен и той поиска веднага да се види с проф. Михаил Арнаудов. Настанал смут сред управляващите. Наредено е Арнаудов да бъде изведен от затвора и в подобаващ вид представен на срещата. Със задачата е натоварен Л. Стоянов – професорът е изведен и представен на височайшия гост. Това е и времето на освобождаването в тази красива легенда (Димитров 2004). Както сам обяснява по-надолу Ем. Димитров, това наистина е невъзможно да се случи.

Интересното в тази легенда е друго – произвеждането на фигура на *освободител чудотворец* (курсивът мой – Е.А.), който се оказва, че ще влияе върху много съдби. Не само. Функцията *освободител чудотворец* след него ще поеме и синът му, проф. Константин Державин. По фактите, които излага Ем. Димитров, става ясно, че Николай Державин се задържа твърде малко в България и се среща със съвсем други хора.

Неговият син обаче, Константин Державин, престоява в България почти две години – 1945-1946, като работи в БАН. Именно той се среща с много интелектуалци, поддържа кореспонденция (поздравителни писма и телеграми, покани, отбелязване на чествания, покани за посещения и др.), които са пръснати из българските архиви в ЦДА и НА на БАН. В научните си занимания той се спира върху въпросите на театъра и издава изследването „Български театър“. В него той включва и творбите на Ив. Грозев. Дали и за неслучилия се български Нобелов претендент К. Державин не се оказва *освободител чудотворец*? По-сигурно е обаче друго – неговият отзив за драматургията на Грозев предизвиква у българския творец успокоение и усещане за литературно достойнство. Освобождава у Грозев усещането за стойностност, за ценност и за дълбокия смисъл на творчеството в неговия живот. А това никак не е малко, тогава той вече е към 75-ата си година и в етап на оценка на постигнатото.

Б. Масонството и теософията след 1944 година и тяхната забрана

Изключително важен момент в биографията на Грозев след 1944 година се оказва принадлежността му в по-ранен етап към религиозно-мистични учения, по-специално теософия и масонство. Ако дотук животът на писателя в новите условия след 09.09.1944 г. върви сравнително спокойно, това е привидно само на повърхността на събитията. Вероятно се е касало за големи усилия, тактически ходове и закрила от важни личности, за да бъде снето обвинението, отправено срещу него.

В масонската литература и днес се твърди, че Ив. Грозев е бил привикван за обяснения. Това откриваме в книгата на З. Андонова. Ето какво пише тя по въпроса:

„След 9 септември 1944 г. Втори отдел на Държавна сигурност започва разработка по линия на масонството и държи „под око“ всички членове на комасонското братство. През 1950 г. направление „Духовност“ вече разполага със списък на членуващите в масонските ложи, наброяващ 437 души. Живите ръководители на ложи са взети на оперативен отчет, а по-късно с разрешение на началника на отделение „Духовенство“ при Първо главно управление на Държавна сигурност са

разпитани и някои от бившите членове. Сред тях са: проф. Николай Райнов, Софрони Ников, Иван Грозев, Райна Маринова, Петър Матакиев, Коста Стефанов, Божана Петрунова и други членове на Всесветското смесено масонско братство“ (Архив МВР, Лит. дело VI Л, 719, т. I, ч. I. – Цит. по: Андонова 2011: 124).

За съжаление, в момента тези архиви са недостъпни поради редица премествания из различни учреждения. Поради трансформация на архивните фондове документите до 1953 г. от архива на МВР са прехвърлени в ЦДА, но там такива архиви засега не са описани. Съществуващите архиви в ЦДА са на МВРНЗ за периода 1878-1944 г.

В архивите на ЦДА към фонд № 401 Б се съхраняват документи, сведения и обяснения по въпроса за масонството, събирани след 1944 г. Такива са например: списък, изготвен от сектор „Партийна информация“ при ЦК на БРП (к) на настоящи членове на БРП (к), членували в масонска ложа „Парсифал“ (1947; ЦДА, ф. 401Б, оп.1, а.е. 15). В този списък са имената на Н. Райнов и Цв. Минков (ЦДА, ф. 401Б, оп.1, а.е. 15, л. 1). В архивите се пазят и списъците с членовете на над 9 ложи с общ обем 65 листа, изготвени на 10 февруари (1949; ЦДА, ф. 401Б, оп.1, а.е. 16). В списъка на л. „Зора“, изготвен през 1949 г., Иван Грозев фигурира под № 22, където е записано, че е „член на ложата от 1918 г., писател-теософ“. В Списъка на управителните тела (сановници) на ложа „Зора“ за 1918 г. Ив. Грозев е избран за II надзирател, почетен майстор на ложата е П. Мидилиев, I надзирател е Д. Спространов, блюстител е Ал. Теодоров-Балан.

Към този архив се причислява и списъкът с членове на масонски ложи в София и провинцията (б.д.; ЦДА, ф. № 401Б, оп. 1, а.е. 17), предназначен за новата власт. В този списък са видни имената на 465 души, повечето – известни личности. Тези, които са починали вече, са отбелязани с кръстче. Иван Грозев е под № 79, като самият му номер е подчертан с черна писалка. Интересен е фактът, че в този дълъг списък на приети и членували през различно време хора, живи към настоящия момент или покойници, липсва името на Н. Райнов.

Сред сведенията, предназначени за новата власт след 1944 г., се откриват писмените изложения на проф. Благой Мавров (ЦДА, ф. № 401Б, оп. 1, а.е. 25), София Мангърова (ЦДА, ф. № 401Б, оп. 1, а.е. 26) и „писателя Николай Райнов“ (ЦДА, ф. № 401Б, оп. 1, а.е. 29). Докладите и на Бл. Мавров, и на Ник. Райнов са силно изобличаващи и подчертаващи, че именно Ив. Грозев е в основата на възобновяването на масонските движения в България в началото на XX век – франкмасонството и комасонството.

Благой Мавров (1897 – 1967) завършва филология и музикално образование в Италия, а в София – Рисувалното училище и Софийския университет, френска филология (1926). През 1950 г. става професор в Българската държавна консерватория. Преводач, автор на българо-италиански и българо-френски речници. През 1967 г. е награден с орден „Червено знаме на труда“ (ЦДА, ф. № 401Б, оп. 1, а.е. 29).

Според доклада на Н. Райнов последният е членувал „в масонската ложа „Парсифал“ през 1931, 1932 и 1933 година“ (което не е истина) и „Напуснах след като влязох в конфликт с водача на смесеното масонство Коста Стефанов – богат човек, директор на фирмата „Братя Баджови“. И в сведенията на Мавров, и в тези на Райнов прозира новата идеология. В текста на Мавров Ив. Грозев е споменат над 7 пъти, в този на Райнов – поне 3 пъти. И двамата подчертават неговата водеща роля. Вероятно е да е била такава, но като че ли тук говори личната обида – към момента на даването на сведенията и двамата се чувстват още засегнати. А с оглед на политическата

обстановка – звучат като обвинители. По това време Н. Райнов става председател на Съюза на художниците по същия начин, по който се сменя управата на Съюза на българските писатели.

Теософското общество в България спира своята работа в началото на 1940 година по силата на Допълнението към ЗЗД, с която се забраняват всички обществени организации, включително и масонството. Формално обаче Теософското общество продължава да съществува на документи. С фирмено дело № 616 през 1954 г. официално се закрива. Интересна е причината, поради която се прекратява – всички членове са починали! Това е годината 1954, тогава Грозев е жив. Сред живите и активни дейци на Обществото (макар теософската дейност да е замряла) е и Константин Сагаев. Следователно получил се е ефектът на „чадъра“ (израз от съвременната политическа лексика). Тогава вероятно някой се е погрижил тези хора да не бъдат дори разпитвани. Защото, веднъж попаднали в механизмите на народната милиция, е нямало измъкване. Така без време си заминава Софрони Ников – арестуван, интерниран и умира в лагер. Това обаче е показателно и за нещо друго – за „засищане“ на жадната за реваншизъм нова система.

Кой и защо запазва Иван Грозев, или малко от родовата му история

Въпросът вероятно е по-скоро риторичен, защото изчерпателен отговор не би могло да се даде – липсват преки сведения (документи и спомени) за това. Повечето от доказателствата са свързани с трети лица, споделени пред трети лица или преразказани от трети лица. Ето защо това е донякъде детективска задача и опира до нуждите на друг жанр, където разследването е част от литературната фикция. Тук, вместо конкретен отговор, ще дам цитат от негово свидетелстване пред Народния съд. На 21 март 1945 г. той е призован в качеството си на свидетел за подсъдимия Асен Ив. Боев. Ето какво съобщава Грозев:

Познавам Асен Боев. Срещал съм се с него 2 или 3 пъти. За неговата литературна дейност нищо не зная. Книгите му не съм чел. Той ми е направил впечатление на широко любознателен човек, на културен човек (ИДА, ф. № 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 242).

Толкова. Без оценки на положителни и отрицателни постъпки, без изтъкване или самоизтъкване, без желание за властване над ситуацията. Грозев е премерен, балансиран, добронамерен, неосъдителен.

Асен Боев е автор на книжнина, която се е приела за профашистка – той изказва възхвала на Германия и военните ѝ победи в началото на Втората световна война. Осъден е заради книгата си „Защо е гордост да си българин“. Един анекдот от тогава, разказан от Змей Горянин, гласи: След като негов приятел разбрал, че е осъден, му казал: „А сега е време да напишеш книгата „Защо не е гордост да си българин“.“

Така новата власт след 1944 г., с промените в социален план, успява да направи нещо много повече – да отнеме идентификацията на българина, усещането му за принадлежност към по-голяма общност, събрана от идеи и цели. Нещо, което Иван Грозев никога не губи. Винаги съхранява принадлежността си към най-големия род – човешкия. Космополит в своите философски разбирания, той си остава българин в произведенията си.

Тук е необходимо да се припомним някои по-ранни събития, имащи косвена връзка с изчезването на всякакви архивни материали – както лични на Грозев, така и в архивите на неговите познати.

На 10 януари 1944 г. е една от поредицата бомбардировки над град София. При нея бомба пада на ул. „Цар Симеон“ и разрушава сградата на кинотеатър „Одеон“. Бомбардиран е и ъгълът на улиците „Балкан“ и „Братя Миладинови“, на две пресечки от дома на Ив. Грозев.⁵ Тези бомби нанасят големи щети на целия район и домът на Грозев се оказва необитаем. По това време той и съпругата му Мария са в село Червена вода, Русенско. При тях пристига зетят на Ив. Грозев, съпругът на Ана, Яким Дейков. Той донася информация за състоянието в столицата и случилото се с дома им. Двамата – Иван Грозев и Яким Дейков – се затварят в стаичката на поверителен разговор. След него Ив. Грозев е силно смутен и развълнуван, а единственото, което може да каже на околните, неприсъствали на разговора, е, че домът им е разрушен, а библиотеката, книгите и архивът са изгорели. Това е и едно от обясненията защо няма запазени лични архиви на писателя.

Малкото оцелели документи от Яким и Александър Дейкови – зет и внук на Иван Грозев, пък са унищожени в пожар в личното им жилище. Така до днес съхраняваното е по-скоро жест на случайността. В хода на изследването документи и информация ми предоставиха Валентина Дейкова – съпруга на Александър Дейков, и проф. Гаро Мардироян – съсед на Иван Грозев и наследниците му. За съхраняването на информация за събитията в семейството от този период (преди и след 1944 г.) те имат изключителна заслуга⁶.

Преди да бъдат представени тези лични сведения, непременно трябва да се подчертае изключителната роля на внука на Иван Грозев – Александър Дейков. Синът на Анна и Яким Дейкови е роден на 26 юли 1941 г. и е кръстен с двойното име Иван-Александър, но поради специфичните политически условия по-късно едното от имената му отпада. Той е любимецът на дядо си, когото сродници са запомнили с детската количка на разходка с внука си. Завършва специалност Философия“ в СУ „Св. Климент Охридски“ и защитава докторат на тема „Метод за построяване на система на логическите формализирани езици“. Последователно е ръководител на секция „Социокултурни проблеми на жизнената среда“ към Института за изкуствознание при БАН, директор на „Център по социокултурни проблеми на жизнената среда“, ръководител на Катедра „Културна политика“ към Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Автор е на пет книги и редица изследвания в областта на логиката и философията. Назначен е за първи зам.-министър на образованието в министерството на Н. Василев и кабинета на Ф. Димитров. За съжаление, бързо и ненавременно си отива от този свят – през 2003 г., на 62-годишна възраст.

Във времето Александър Дейков се запалва по идеята да събере всичко, оцеляло от дядо му. За това свидетелстват запазените фрагменти от архиви, които са прошнуровани и номерирани. Това са изрезки или цели броеве на вестници, списания, титулни страници от книги, подарени на Ив. Грозев, записки, части от книги, снимки.

Ето какво допълниха устните разкази и писмените сведения, предоставени от В. Дейкова и проф. Мардироян:

⁵ Адресът е ул. „Цар Симеон“, № 100. Това е софийският адрес на Ив. Грозев от момента на сключването на брак с Мария Гюлова до неговата смърт, 1957 г.

⁶ Изказвам огромната си благодарност за тяхната отзивчивост, съдействие и сериозно отношение към паметта на своите близки и познати.

Яким Дейков, съпругът на Анна Грозева, е с македонски корени. Родът му е от град Прилеп, всичките му роднини са с българско самосъзнание и се включват активно в обществените събития в България преди и след Освобождението. Дядото Яким Дейков е търговец на добитък, стигнал в своята предприемчивост до Будапеща. Той има двама синове – Никола и Иван. Иван е по-големият и той е бащата на Яким, зетя на Иван Грозев.

По-малкият, Никола, става активист в македонското движение и е един от съратниците на Даме Груев. Премества се да живее в България, в град Луковит, и става един от активистите на Демократическата партия. Близък приятел е с Петко Каравелов, Андрей Ляпчев, Александър Малинов и Никола Мушанов. През 1920 и 1923 г. е избран за депутат в Народното събрание на България.

По-големият, Иван, прави силно впечатление със своята интелигентност и ученолюбивост. Изпратен е в Русия, където завършва Петербургската духовна академия. Назначен е за секретар на екзарх Йосиф в Цариград, но Иван Дейков избира светския живот. Доброволец е в Сръбско-българската война, където е заедно с Пере Тошев, Атанас Бадев, Андрей Ляпчев, Никола Генадиев и др. Учителства в Стара Загора, Одрин, Велико Търново, Враца и София. Дългогодишен директор на III Софийска мъжка гимназия, Иван Дейков е и автор на учебници по руски език.

Майката на Яким Иванов Дейков е Стефани Панова, дъщеря на Кинка Обрешкова и Христо Панов, известни възрожденски дейци и учители от Велико Търново. Стефани Панова е сестра на Невена Панова, известна просветна деятелка, възрожденска учителка и революционерка от ВМОРО.

Яким Иванов Дейков е роден на 8 ноември 1906 г. в София. Завършва Самоковската гимназия през 1925 г. Не успява да продължи образованието си, защото баща му се е поминал и семейството е останало без средства. Известно време работи в Университетската библиотека. През 1930 г. заминава за САЩ и постъпва в Илинойския университет в Чикаго, където завършва история. За да се издържа, работи каквото му попадне. Завръща се в България към края на 30-те години и отново постъпва на работа в Университетската библиотека. По това време става член на БКП. На 26 януари 1940 г. сключва брак с Анна Иванова Грозева. След 9 септември 1944 г. постъпва на работа в Радио София като редактор в английската редакция и контролор на всички английски предавания.

По сведения на проф. Мардиросян Яким Дейков още преди 9 септември известно време е сътрудник в радиостанция „Христо Ботев“ – неофициален радиопредавател на Задграничното бюро на ЦК на БКП. Предава се от територията на СССР в периода 1941 – 1944 г. и разпространява пропагандни материали на партизанското движение и нелегалната опозиционна БКП (ЦДА, ф. № 209Б, оп. 1). Бъдещият министър-председател след 1944 г. Вълко Червенков е един от главните директори на нелегалната радиостанция (ЦДА, ф. № 2124К, оп. 1, а.е. К 14582). Ролята на Вълко Червенков за защитата на проф. М. Арнаудов е забележителна – той е един от хората, които се застъпват за освобождаването му. Бившият ученик на Ив. Грозев – В. Червенков, по всяка вероятност се е познавал с Я. Дейков, зет на писателя. След 1944 г. Яким Дейков е отговорник на кварталната партийна организация, която длъжност изпълнява дълги години съвестно и хората си спомнят само с добро тази му негова партийна кариера.

Грозев в периодичния печат след 1944. Кои си спомнят за него и кои премълчават познанството си?

Така, с толеранс и премълчавания, се стига до друг момент от биографията на Грозев. Честване на неговата 80-годишнина от новата власт. Всъщност такова честване няма. Юбилеят е отбелязан с една приветствена статия от Хр. Радевски, озаглавена „Писател, патриот и педагог“ (Радевски 1952). Тази „номинация“, освен че отразява едно признание към Грозев, свидетелства, че той не е „враг на народа“, няма дори спомен за неговите „ретроградни позиции“ или „вредна“ литература. Ето краткото поздравление:

Уважаеми другарю Грозев,

Президиумът на Съюза на българските писатели Ви поздравява сърдечно по случай Вашата осемдесетгодишнина. Ние изпитваме особена радост, като Ви виждаме в нашата писателска среда като най-стар наш другар, запазил своята бодрост и творческа активност. Вие посветихте целия си живот на българската литература и особено на българската драма и отдадохте всичките си сили за нейното развитие и преуспяване. Като оценяваме Вашето творческо дело, ние не забравяме и една друга Ваша заслуга към българската литература: като дългогодишен гимназиален учител по български език и литература, Вие насърчихте първите стъпки в художественото творчество на редица български писатели като Йордан Йовков, Ст. Л. Костов и мнозина други, които са били Ваши ученици в гимназията.

В деня на Вашата осемдесетгодишнина ние Ви пожелаваме, другарю Грозев, още дълги години здраве и бодрост, за да можете все така предано да служите на българската литература.

*За Президиума на Съюза на българските писатели
Главен секретар: Христо Радевски*

Кои си спомнят за него и кои премълчават познанството си?

В литературните спомени, статии и отзиви, създадени в периода 1944-1989 г., се усеща дисциплиниращата роля на цензурата – творците, пишещи за Грозев, или не му посвещават статия, или пък го оценяват твърде пестеливо. Грозев е представен като самостоятелна фигура на културния фон само от три статии – „Писател, патриот и педагог“ от Хр. Радевски (1952), „С мистика Иван Грозев на действителна среща“ от Хр. Бръзицов (1976) и „Праведник. Иван Грозев 1872-1957“ (1978) от Н. Месечков. Останалите споменават Иван Грозев през разказа си за трети лица, най-често общи познания.

Спомнят си: Хр. Бръзицов, Вл. Полянов, Ал. Гиргинов, Н. Месечков, Кр. Кюлявков, Хр. Радевски, Ив. Богданов, Г. Константинов.

Забравят го, или по-точно премълчават познанството си с Грозев М. Арnaudов, Т. Траянов, Л. Стоянов, Конст. Гълъбов, Ив. Радославов, Н. Райнов (той споменава Грозев само в доносите пред ДС относно масонската и теософска дейност).

Оказва се, че за период от около 20 години (1952 година е последният отзив за Грозев – писмото-поздравление от Хр. Радевски и СБП, а едва през 1976 г. е първият спомен за него в книгата на Хр. Бръзицов) Иван Грозев е забравен и липсва в литературата. След това се пропускат твърде внимателно сведения за него. Друго, което се забелязва – има го или в архиви на хора, починали преди 1944 г., или далече във времето – от 70-те нататък. Тази „ивица“ прекъсва литературната памет и през 90-те

години, след Промените от 10.11.1989 година, Ив. Грозев се оказва непозната фигура на българския литературен хоризонт.

Тези усложнени взаимоотношения на семейно и обществено ниво обясняват в някаква степен липсата на архиви – прочистване, предпазливо съхранение на отделни безобидни материали или само бегли следи от познанството на други лица с Иван Грозев, но никога красноречиви писма, сведения или документи, засягащи обществено-политически или религиозно-мистични контексти и полемики.

Оцеляването и съхраняването на Иван Грозев – физическо и духовно – са се случили в добрия смисъл на думата. Защото в ситуацията на културна криза и етичен дефицит непосредствено след 1944 г. е важно не толкова дали други познават Грозев, колкото че е изобличаващо Грозев да ги познава и да общува с тях.

ЛИТЕРАТУРА

- Азманова-Рударска 2018: *Азманова-Рударска, Е.* Иван Грозев в българската литература. Социални, политически, исторически и религиозно-мистични контексти, полемики и диалози. София: „РИВА”, 2018.
- Андонова 2011: *Андонова, З.* Масонство и масони в България. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Бръзицов 1976: *Бръзицов, Х.* При големите хора по халат и чехли. Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Димитров 2004: *Димитров, Е. Ив.* Вожд и филолог (Михаил Арнаудов през 1944 –1954 г.: документално изследване). – *LiterNet*, № 4 (65) от 20.04.
- Константинов 1947: *Константинов, Г.* Български писатели. Биографски и библиографски данни. София: Хемус.
- Месечков 1978: *Месечков, Н.* Завръщане към миналото: Спомени за български писатели. София: Български писател.
- Пенчева 2007: *Пенчева, Р.* За българските писатели „фашисти“. *LiterNet*, № 12 от 21.12.
- Радевски 1952: *Радевски, Хр.* Писател – патриот и педагог. Литературен фронт, № 28 от 10.VII.
- Ракова 2004: *Ракова, З.* Съюзът на българските писатели: страници от историята му (1945–1948). – В: Култура и критика. Ч. IV: Идеологията – начин на употреба. Съст. Албена Вачева, Йордан Ефтимов, Георги Чобанов. Варна, ел. издателство *LiterNet*, 12.07.